Németh Zsolt

A PÁLOS REND TÖRTÉNETÉNEK ELSŐ ÉVSZÁZADA

„(…) és te Magyarország a pálosokkal virulsz”.
– Pázmány Péter

Az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok története és szellemisége az elmúlt három évtizedben egyre inkább az érdeklődés homlokterébe került. Méltán, hiszen századokon keresztül a magyar história fontos és pozitív szereplői voltak.

A rend létrejöttéről és annak előzményeiről sokáig meglehetősen keveset tudtunk. Kutatásához új lendületet adott az 1980-as években a pálosok történetével foglalkozó legkorábbi mű, Gyöngyösi Gergely (1472–1545): *Vitæ fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremitæ* című, 1522-ben keletkezett munkájának kritikai kiadása (Hervay 1988), illetve magyar fordításának megjelenése (Gyöngyösi 1984), melyet 1998-ban – sajnos javítatlan – újabb kiadás követett (Gyöngyösi 1998). A műből származó magyar nyelvű idézeteket az utóbbi kiadásból veszem, az évszám állandó megismétlése nélkül. Az akkori pálos rendfőnök e munkája felbecsülhetetlen értékű, egyebek között azért, mert mára már elveszett dokumentumokat tartott fenn benne.

A RENDALAPÍTÁS LEGENDÁJA

A rend működésének kezdeteiről egy másik forrás, a vélelmezett alapító és első rendfőnök, Özséb legendája is szól. E szerint az Esztergomban kanonoki tisztséget viselő, erényes férfiúnak, akit a környék remetéi tiszteltek és rendszeresen felkerestek, egy éjjel imádkozás közben látomása volt, melyben kis lángocskák egymás felé tartottak és tüzes fénynyalábbá egyesültek. Özséb ezt úgy értelmezte, hogy össze kell fognia a környék magányos remetéit, és szerzetesi közösséget kell létrehoznia (Kisbán 17. o., Sudár–Sarbak 26. o.). Ezt már 1240 körül meg szerette volna tenni, de a tatárjárás miatt késedelmet szenvedett, és csak 1250-ben került rá sor. A legenda „adatai” Gyöngyösi munkájában is visszaköszönnek (Gyöngyösi 32–33. o.), bár ott a látomás említése hiányzik. Az 1250-es évszám is csak a 8. fejezet címében szerepel, a szövegében nem. A *Vitæ fratrum* csak másolatban maradt fenn, így lehetséges, hogy az 1250-es évszám interpoláció.

Hervay Ferenc szerint „Gyöngyösi Gergely Keresztúr (értsd a pilisszentkereszti remeteség – N. Zs.) első perjeljéről oklevélből nem értesülhetett, mert Eusebius neve egyetlen olyan oklevélben sem fordul elő, amit Gyöngyösi ismert és amit ma ismerünk. Pál veszprémi püspök 1263-as oklevelében (melyre alább részletesen kitérek – N. Zs.) név nélkül hivatkozik a remete testvérek provinciálisára" (Hervay 2007, 60. o.). A tudós ciszterci szerzetes Fehértói Katalinra hivatkozva azt is megemlíti, hogy „Magyarországon az Árpád-korból fennmaradt írásokban az Eusebius név csupán egyetlen helyen fordul elő" (uő. 61. o., Fehértói 295. o.). Ő is és Solymosi László is megerősítik, hogy Özséb részvétele az 1256-os esztergomi zsinaton kitaláció, mert ilyen zsinat nem is volt (uo., Solymosi 8. o.).

Ugyanakkor az Eusebius név egyetlen, az Árpád-korból ismert viselője éppen egy esztergomi egyházi személy volt a 13. század közepén. Fülöpnek, az esztergomi társaskáptalan prépostjának egy 1255. november 24-én kelt oklevele említi, amely egy földbirtok átruházásával foglalkozik, hogy a nevezett földbirtokot Bethleem gömöri főesperes, esztergomi kanonok és *Eusebius, az esztergomi egyház prebendáriusa* járta be (Knauz 428–429. o., idézi Hervay 2007, 61. o.). „A prebendárius általános egyházi jelentése: javadalmas. Lehet olyan papi személy, aki javadalom fejében egy kanonokot helyettesít a káptalan kötelező imaóráin, zsolozsmáján, és utóbb esetleg maga is bejut a kanonokok testületébe, a káptalanba" (Hervay uo.).

Látható, hogy, ha egyáltalán a „rendalapító" a fenti okiratban említett személy, akkor 1255-ben még nem kanonok, és, mint az egyházi közélet szereplője, aligha igazgat a világtól elvonult szerzetesi közösséget. Gyöngyösi és a legenda információi tehát Özsébet illetően pontatlanok.

A rend korai története a dokumentumok fényében

Az alapítás legendája, illetve az okleveleken és a *Vitæ fratrum*on alapuló korai rendtörténet között feszülő ellentét teljes mélységére csupán egy évtizede mutatott rá Solymosi László.[1] A rendre vonatkozó ismert első írásos dokumentum a fővonalbeli kutatás szerint addig Pál veszprémi püspök 1263-as oklevele volt, amit Gyöngyösi tartott fenn említett rendtörténeti munkájában (Gyöngyösi 36. o.). Bár az eredetije nem maradt fenn, a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint nincs ok a hitelességében kételkedni. Az oklevél válasz arra a kérésre, amivel a veszprémi püspökség joghatósága területén élő remeték és elöljáróik folyamodtak IV. Orbán pápához (1261–64), hogy remeteéletüket Szent Ágoston regulájára áttérve folytathassák. Arra, hogy a remeték miért éppen az ágostoni regula szerinti életre való áttérést kérelmezték, a későbbiekben visszatérek.

Orbán pápa a területi joghatósággal rendelkező Pál püspököt bízta meg azzal, hogy vizsgálja ki a remeték kérését. „Tüzetesen utánajártunk, hogy vannak-e javaik, melyek elegendőek a(z ágostoni) szabályok megtartására, de ilyet sem náluk, sem másoknál nem találtunk. Ezért káptalanunkkal folytatott megbeszélés és gondos megfontolás után, apostoli tekintélyünknél

[1] Meglepő módon a pécsi Janus Pannonius Múzeumban a közelmúltban megrendezett *Pálosaink, a fehér barátok* című reprezentatív kiállítás kísérő kiadványa rendkívül szűkszavú a rend korai történetét illetően, és hallgat Solymosi eredményeiről, annak ellenére, hogy a rendezők, illetve a kiadvány szerkesztőinek egyike az a Sarbak Gábor, aki szerkesztője az alább többször is idézendő *Decus Solitudinis* című kötetnek, amelyben már egyetértő hivatkozások találhatók a történész munkájára.

fogva megengedtük, hogy azokban a házakban, amelyekben most vannak, mint engedélyezett társulat a remete életmód szerint szolgálják az Urat mindenben, a megyéspüspök rendeleteinek és jogainak csorbítása nélkül" (uo.). Pál püspök előírja még az életrendjüket, zsolozsmázási szabályaikat, a provinciális bemutatásának kötelezettségét a megyéspüspöknek, az éves megyei zsinatokon való megjelenési kötelezettségüket, és az ott hozott határozatok megtartását. A testvérek „lakóhelyeik számát nem növelhetik", s a püspök név szerint fel is sorolja ezeket. „Az említett testvéreknek egyházmegyénkben máshol található kolostorai mostantól fogva kiközösítés alá esnek" (Gyöngyösi 37. o.).

A megengedett „lakóhelyek" a következők: *Insula Pilup Sanctæ Helenæ, Kewkwth Sancta Mariæ Magdalenæ, Bokon Sancti Jacobi, Idegsyt Beatæ Elizabeth, Bodochun Sancti Emerici, Insula prope Ermenyes: Elek Sancte Mariæ Magdalenæ, Zakach Sancti Dominici*. A kutatás nem csekély vargabetűk után a 20. század végére ötött megnyugtatóan azonosított közülük. A *kewkwth*-i, Mária Magdolna nevét viselő kolostort Salföld határában találta meg – a rom meglátogatása megéri az odavezető félórás gyalogtúrát –, a bakonyszentjakabi rendház a sáskai romokkal azonosítható, régészetileg halványan megragadható nyomai vannak még a badacsonyi Szent Imre és az Örményes-Elekszigeti monostornak is, a sorban utolsó, Szent Domonkos nevét viselő rendház pedig Szakácsi határában lokalizálható (Guzsik). Az *idegsyt*i kolostor helye még vitatott.

A sor élén álló *Insula Pilup Sanctæ Helenæ* azonosítása Solymosi László érdeme.[2] Mielőtt a történész finom érvelésére kitérnénk, szólni kell arról, hogy miért kereste a kutatók többsége *Insula Pilup*ot a Pilisben. Gyöngyösi arról tudósít, hogy 1291 májusában Benedek veszprémi püspök, majd tőle függetlenül pár nappal később Lodomér esztergomi érsek is megerősítik Pál oklevelét. Benedek „a következő helyeket sorolja fel név szerint: a Szent Kereszt egyháza a Pilisben, Szent László Kékesen és Pilup szigete, stb."[3] (Gyöngyösi 37. o.) Az Özséb-legenda alapján a rend első kolostorának tekintett szentkereszti, melynek romjai Kesztölc-Klastrompusztán találhatók, tehát felbukkan 1291-ben, ám ez látszólag több problémát okoz, mint amennyit megold. Miért hiányzik az 1263-as okiratból, holott korábbinak kellett lennie, mint az ott felsoroltak, legalábbis a legenda és Gyöngyösi nem dokumentumokon alapuló közlései szerint?

A korábbi kutatás a hiányon úgy próbált úrrá lenni, hogy *Pilup*ot Pilisnek olvasta, valamint Szent Heléna és a Szent Kereszt szoros kapcsolatára való tekintettel az *Insula Pilup Sanctæ Helenæ*-t azonosnak tekintette a pilisi szentkereszti monostorral (Györffy 699. o., F. Romhányi 36. o.). Solymosi hitetlenkedve említi, hogy „ez a felfogás széles körben elfogadottá vált, egyedül Guzsik Tamás, a pálos építészet monográfusa emelt kifogást az azonosítás ellen, mert

[2] A történésszel azonos végkövetkeztetésre jutott később a meglehetősen hasonló logikát követő Holler László is, ám Solymosira való hivatkozás nélkül. A Holler-tanulmánynak helyet adó kiadvány szerkesztője tette ezt meg helyette egy lábjegyzetben (Holler 121. o., * lábjegyzet), egyúttal közölve azt is, hogy „a szerző teljesen függetlenül jutott el az eredményeihez". Holler Solymosinál nem szereplő nézeteket is megfogalmazott, melyek ismertetésére visszatérek.

[3] A rendkívül lényeges *stb*., ami azt jelzi, hogy az 1291-es lista az 1263-as kiegészített változata, Árva Vince fordításából hiányzik, ám Solymosi és Holler is pontosan idézik az eredetit (Solymosi 5. o., Holler 127. o.). A Benedek püspök oklevelét közlő Gyöngyösi vélhetően nem kívánta megismételni könyve *ugyanazon oldalán* a két lista azonos elemeit, csak a két új kolostorhelyet sorolta fel, majd az 1263-as lista első tagjával és a *stb*-vel jelezte az átfedéseket.

hogyan is lehetne *Insula Pilup* és *Sancta Crux* (Keresztúr) ugyanazon kolostor kétféle névalakja, amikor 1291-ben Benedek püspök listája egyszerre említi őket" (Solymosi 5–6. o., vö. Guzsik 39–40. o.).

A Pilup=Pilis azonosításnak egyes kutatók szemében az is tápot adott, hogy Gyöngyösi szövegében máshol az *Insula Pilis* név is előfordul. Holler László szerint nem a Pilup névszónál, hanem itt történt másolási hiba: az *in silua* alakult át *insulává*. Megfontolandó felvetése az is, hogy a *silva* szó nem csak erdőt, hanem hegyet is jelentett abban a korban (Holler 127–131. o.).

A szentkereszti kolostornak az 1263-as oklevélből való hiányzására megoldásnak tűnhet, hogy a Pilis nem tartozott volna a veszprémi püspök egyházmegyéjéhez. Ez azonban korrás dokumentumokkal cáfolható. Egyrészt Benedek veszprémi püspök 1291-es, az 1263-as Pál-féle dokumentumot megerősítő okirata felsorolja a két pilisi rendházat is, tehát az ő saját joghatósági területén vannak. Másrészt 1308. november 10-én tanácskozás zajlott a *keykus*i (kékesi) kolostorban egyebek között Csák Máté nádor, Gentilis bíboros, pápai legátus, Tamás esztergomi érsek, János nyitrai püspök, Pál, a domonkosok, illetve Haymon, a ferencesek magyarországi rendfőnöke, Károly Róbert és Csák több világi bizalmi embere, valamint Gentilis kísérőinek részvételével. Az eseményről készült, Gentilis által jegyzett okiratban ez a mondat olvasható: „*Actum in loco fratrum Heremitarum, qui vocatur Keykus, Vesprimiensis diocesis*" (Acta 114. o.), tehát Kékest, a remete testvérek helyét a veszprémi egyházmegyében lévőként említi.

Solymosi további érvvel is kizárja, hogy a Pilis az esztergomi érsekség területéhez tartozott volna a 13. században. Gyöngyösi arról tudósít, hogy István, a rend harmadik prior provinciálisa 1294-ben az esztergomi tartományi zsinaton elérte, hogy „a kékesi Szent László-kolostor kiváltságokat és mentességeket kapjon. Így közvetlenül az esztergomi érsek főhatósága alá tartozik, amint ez az esztergomi érsek által a váci káptalannak és a dömösi egyháznak küldött megerősítő pecsétes levelében olvasható" (Gyöngyösi 46. o.). Ha a Pilis az esztergomi érsekséghez tartozó terület lett volna, akkor a rendfőnöknek nem kellett volna mentességért folyamodnia, hogy a kékesi (pilisszentlászlói) kolostor ne a veszprémi megyéspüspök, hanem az érsek joghatósága alá tartozzon (Solymosi 6. o.).

Nincs tehát kibúvó: a rend 1250 körülinek vélt alapítású első, szentkereszti monostora 1263-ban még nem létezett, ugyanakkor már több más remeteközösség is működött ekkor a veszprémi egyházmegyében. Sőt máshol is: ugyancsak Gyöngyösi említi, hogy Bertalan pécsi püspök „a patacsi birtokán lévő hegy tetején Szent Jakab apostol tiszteletére kolostort építtetett, mivelhogy elnéző engedélyével már úgy is sok remete gyűlt ott össze" (Gyöngyösi 30. o.). A Pécs-Jakab-hegyi vagy más néven ürögi rendház[4] alapítása, melynek romjai még ma is láthatók, a püspök működési ideje alapján 1225-re keltezhető. Tehát újabb, a Pilisen kívül lévő remeteség léte igazolható jóval a legendabeli

[4] Mályusz Elemér és Koller József is felhívta a figyelmet arra, hogy a Jakab-hegyi kolostor nem azonos a közelben lévő patacsival, mely csak a 14. században bukkan fel oklevelekben (Mályusz 40. lábj. 19–20. o.). E tévesztésnek több kutató, sőt már maga Gyöngyösi is áldozatul esett. Mályusz szerint a Bertalan-oklevelet Gyöngyösi kreálta. A Jakab-hegyi kolostor megléte mindazonáltal akkor sem vonható kétségbe, ha a történésznek igaza van, mert, mint ő is írja, 1234-ben oklevél említi a Jakab-hegyi remetéket, tehát Gyöngyösi mindenképpen helytálló információt közölt, legfeljebb interpolált formában.

alapítási idő előtt, ráadásul egy harmadik egyházmegye területén.

Korai remeteségek egy további csoportja azonosítható az egri püspökség területén. A legendabelinél korábbi alapítású lehet a bükkszentléleki, vagy más néven dédesi kolostor. „Alapítási körülményei ismeretlenek, de 1240-ben Tardona határjárásában már említik a remetéket, az 1310-es évektől pedig Ernye bán adományairól tudunk" (Bodó 541. o.). „A zempléni Újhely Szent Egyed egyházának remetéit I. Károly 1312-ben megerősítette ama földek és malmok birtokában, amelyeket (IV.) Béla, (V.) István és (III.) András királyoktól kaptak (Hervay 2007, 60. o.), tehát legkésőbb 1270-ben, IV. Béla halálának évébe már állt ez a monostor is.

„1297-ben Lőrinc testvér szentkereszti perjel István rendfőnök és más perjelek nevében szabályzatot kért András egri püspöktől, aki azt meg is adta mindazoknak a vallásos és Istent szerető férfiaknak, akik bárhol az ő püspöksége területén a hegyek mélyedéseiben vagy a pusztaságban élnek a remete élet szerint" – írja Gyöngyösi Gergely (46. o.). Az aktus egyértelmű jele annak, hogy ebben az egyházmegyében is remeteközösségek működtek, amelyek dunántúli társaikhoz hasonlóan lépéseket tettek az egyházszervezetbe való beilleszkedés irányába. Mindezt megerősíti, hogy a veszprémi után az egri egyházmegye területén állt a legtöbb korai, 13–14. századi alapítású pálos kolostor (Hervay 1984, 170. o.). Ugyanakkor az is kitűnik, hogy még ekkor, 1297-ben is a megyéspüspök joghatósága alatt állnak a remeteségek, tőle kérnek szabályzatot. Szó sincs még tehát szerzetesrendről és rendi önállóságról, csupán egymástól függetlenül működő, egyházjogi értelemben önállótlan remeteségek hálózatáról.

Térjünk vissza az *Insula Pilup Sanctæ Helenæ* azonosítására. Solymosi kimutatja, hogy *Insula Pilup* Révfülöp területén keresendő (Solymosi 9–10. o.). A Pilup helynév különböző változatokban 1211-től felbukkan a településre vonatkozó oklevelekben, majd 1373-ban jelenik meg először Phylip alakban. Rámutat arra is, hogy Révfülöp Balaton-parti településrészét a mai napig Szigetnek hívják, ami (a vasútépítés előtt) a tó magasabb vízállású periódusaiban valóban sziget volt.

Az Árpád-korban a tihanyi apátság mellett az Atyusz nemzetség volt a település másik földesura. A történész a nemzetség akkori fejének, Sol ispánnak egy 1221-ben kelt, II. András király által megerősített végrendeletét hozza fel, amelyben az ispán Szent Heléna szerzeteseinek *(fratribus Sancti Helenæ)* két tételesen megnevezett helyű szőlőbirtokot adományoz (Solymosi 10. o.). Bár a végrendelet nem pontosítja a Szent Heléna-egyház helyét, azaz a környéken közismert kellett, hogy legyen, bizonyosak lehetünk benne, hogy a Pál püspök listájának élén álló remeteségről van szó, tehát ez a renddel kapcsolatos eddigi ismert legkorábbi dokumentum. Révfülöpön két helyen is van olyan rom, ami a remeteséghez tartozhatott. Az egyik éppen a Szigeten áll: a fülöpi templomrom, a másik a benzinkút közelében, a Balaton vizében. Az utóbbi jelenleg nem vizsgálható, de egy 1864-es, valamint a 20. század első feléből származó több feljegyzés is említi (Bakay–Kalicz–Sági 133. o.).

Solymosi jó okkal feltételezi, hogy az 1263-as okiratban nem ötletszerű sorrendben, hanem alapítási idő szerint szerepelnek az engedélyezett remeteségek. A Pécs-Jakab-hegyi kolostor 1225-ös életre hívása ismeretében már aligha meglepő, hogy az első, a veszprémi püspökség területén működő Veszprém megyei remeteség létrejöttének idejét még korábbra: 1221 elé, azaz legalább három évtizeddel a legendabeli rendalapítás elé kell keltezni (Solymosi 10–11. o.).

A történész jól dokumentált eredményei termékeny kérdéseket vetnek föl. Ha a majdani rend első intézményei már a 13. század első ne-

A fülöpi templomrom Révfülöp Sziget nevű részén. Minden valószínűség szerint ez volt Insula Pilup remeteségének Szent Heléna tiszteletére szentelt temploma (A szerző felvétele)

gyedében léteztek, akkor mit és mikor alapított Özséb? Miért vált hirtelen szükségessé 1260 körül a magyarországi, rendhez nem tartozó remeték helyzetének rendezése?

A pálos rend létrejöttének egyházpolitikai körülményei

Az olvasónak bizonyára föltűnt, hogy írásom előző két fejezetében kerültem a *pálos* megnevezés használatát. Nem véletlenül: a fentebb idézett vagy említett dokumentumokban senki sem nevezi a szóban forgó remetéket pálosoknak. Gentilis bíboros egy hónappal a kékesi tanácskozás után, mely során lehetősége volt személyesen megismerni a „pálosok" helyzetét az akkor már egyik legfontosabb és legjobban szituált kolostorukban, 1308. december 13-án dokumentumot adott ki Budán, amelyben a „Szent Kereszt magyarországi remetéiként" szól róluk (Acta 180–182. o.). A szövegből kiderül, hogy ugyanazokról a remetékről van szó, akikkel „a jó emlékezetű Pál veszprémi püspök" fentebb többször is említett oklevele foglalkozott negy-

venöt évvel korábban: Gentilis megerősítette Pál rendelkezéseit. Tehát a remeték még 1308-ban, közel száz évvel az Insula Pilup-i kolostor megalapítása után sem viselték a pálos nevet!

IV. Sándor pápa 1256-ban életre hívta az Ágostonos Rendet, melynek célja az Európaszerte elterjedt remeteségek összefogása volt (Solymosi 11. o.). Törekvése érthető volt: Róma a felügyelete alá akart vonni és megregulázni minden, még megszelídíthetőnek tűnő „alternatív" keresztény irányzatot és szerveződést, hiszen a Balkánon ekkor a bogumil „eretnekség" terjedt, és csak tizenkét éve esett el Montségur, a katharok utolsó erőssége (Smoley 132. o.).

Az ágostonosok hamarosan megjelentek Magyarországon is (Fallenbüchl 23–24. o.), és azonnal bajt kevertek. A veszprémi székesegyház kanonokjai és az egyházmegye papjai vitába keveredtek egymással az egyházmegye egyházi jövedelmeinek elosztásáról. Az 1260-ban eléje kerülő per döntőbíráiul IV. Sándor pápa (1254–61) a domonkosok, az ágostonos remeték és a ferencesek magyarországi rendfőnökét bízta meg. Kaplony nembeli Zlaudus veszprémi püspök, a veszprémi prépost, az esperesek és a többi kanonok 1261. április 18-án óvást emelt a kiküldött bírák személye ellen, mondván, hogy az ágostonos remeték perjelje nem lehet bírájuk, mert egyebek mellett elfoglalni szándékozik Zala megyében a Szent Jakab-, Szent Ilona- és Szent Mária Magdolna-egyházakat, s így a perjel és a püspök érdekei ütköznek egymással (Solymosi 9. o.).

A három felsorolt egyházban azokra ismerhetünk, amelyek Zlaudus püspök utódjának, Pálnak 1263-as oklevelében az első három helyen szerepelnek, független megerősítést adva a Gyöngyösi által fenntartott irat hitelességének. Az óvás indoklásából kitűnik, hogy 1261-ben az ágostonosok már gőzerővel dolgoztak azon, amiért életre hívták a rendjüket: a magyarországi remeték betagozásán az ő, Rómából ellenőrzött, nemzetközi szerzetesrendjükbe. A magyar főpapság fenntartásai az újonnan érkezett, ám agresszíven fellépő ágostonosokkal szemben érthetőek voltak: a fiatal Domonkos-rend akkor negyedszázados magyarországi működésével kapcsolatban is rossz tapasztalataik lehettek: sokak számára nyilvánvalóan visszatetsző volt inkvizíciós tevékenységük.

Az ágostonosok nyomulását látva a magyar főpapok nyilvánvalóan riadót fújtak és IV. Sándor halála után megkísérelték magyar egyházi fennhatóság alatt tartani a hazai remetéket. Özséb feladata kikövetkeztethetően az volt, hogy a pilisi remetéket is rendházba vigye, és a cœnobita életformáról monasztikusra állítsa át őket, mert a formálódó magyar szerzetesrend csak így nyújthatott oltalmat nekik az ágostonosok ellen, cœnobitaként csak betagozódás lehetett volna a sorsuk. Ezt Özséb vélhetően legkésőbb az 1260-as évek közepén megcselekedte. Bár személye dokumentál(hat)atlan volt már Gyöngyösi számára is, a szentkereszti kolostort valaki megalapította jóval 1291 előtt, s nincs ok kétségbe vonni, hogy ezt egy Özséb nevű, Esztergomban egyházi hivatalt viselő, „derék és előkelő szülőktől" származó férfiú tette. Hervay szerint „lehetséges, hogy Eusebius prebendárius utóbb kanonok lett, majd néhány év múlva a remeték élére állt. Gyöngyösi szájhagyományból értesülhetett róla. A Santa Crux, Keresztúr remete klastrom tehát csak 1255 után, de 1270 előtt létesülhetett" (Hervay 2007, 61. o.). Hervay *ante quem* dátuma itt Özséb Gyöngyösi által megadott halálozási évén alapul,[5]

[5] A ciszterci szerzetes hangsúlyozza, hogy Gyöngyösinek nem lehettek adatai az első három provinciális halálozási éveiről, így azok egybeesése királyaink halálának éveivel minden bizonnyal a rendfőnök kitalációja (Hervay 2007, 59. o.).

ám máshol említi (59. o.), hogy IV. László király 1289-ben az Ilewkew földet adományozta a szentkereszti remetéknek, amit korábban IV. Bélától is megkaptak, azaz 1270 előtt.

A pilisi remeteségek a királyi adományok révén gyorsabban fejlődtek, mint a Balaton-felvidékiek,[6] és nagyobb tekintélyre is tettek szert, így a formálódó rend súlypontja hamarosan a királyi központ közelébe került. Özséb szerepe ebben is jelentős lehetett. Lőrinc, a „rend" negyedik főnöke az 1300-as évek legelején elkezdte építeni a budaszentlőrinci kolostort, amely gazdag adományoknak köszönhetően pár év alatt főmonostorrá vált, és legkésőbb 1309-re magához ragadta a nagykáptalan tartásának jogát (Gyöngyösi 50–51. o.). Bár az 1309-es gyűlés nagykáptalannak minősítése talán még anakronizmus, Gyöngyösi információiból mindenképpen arra kell következtetnünk, hogy a korábban független remeteségek integrálódása ekkor már haladott állapotban van, követik a közös regulát és elöljáróik évente rendszeresen találkoznak, tehát a szervezett rendi működés ismérveit mutatják.

Emlékeztetni kívánok arra, hogy Pál veszprémi püspök 1263-as oklevele templomos hellyel rendelkező remetéket *és elöljáróikat* említ, ami magától értetődő, hiszen akkor már évtizedek óta szervezetten működő rendházakról van szó, amelyek szükségszerűen priorok irányítása alatt állnak. Ez is alátámasztja, hogy – a szervezésében szerzett elévülhetetlen érdemei elismerése mellett – Özséb nem lehetett a pálos rend alapítója, hiszen egyrészt a még nem létező rend kolostorai már az 1220-as években működtek, másrészt az akkor már ténylegesen renddé formálódott szerzetesek *pálos* megnevezése 1322-ben jelenik meg egy a szentkereszti kolostor perjelje számára küldött pápai levélben (Hervay 2007, 64. o.).

A közösség vezetői a 14. század elején felismerték, hogy a csoportosulás nem maradhat meg „névtelenként", hanem szent elődöt találva kell annak nevét viselő szerzetesrenddé formálni, hogy élvezhesse mindazokat az előnyöket és birtokolja azt a függetlenséget, amit az akkor Európában működő más rendek. Remete Szent Pál jelentette az ideális megoldást, aki egyrészt reprezentálta a szerzetesi közösség cœnobita múltját, szigorú diszciplínáját, továbbá felekezeten kívüli, vallási irányzatok fölött álló személy volt, aki sohasem állt a pápa fennhatósága alatt. A Pál védőszentsége alá kerülés fontos, ám korántsem végső mozzanata volt a rend konstitualizálódásának.

Gyöngyösi nem szól arról, hogy miként lett a megalakult rend névadója Remete Szent Pál – tehát vélhetően ő sem tudta –, ahogy a legelső, a pálos megnevezést már használó oklevelek sem. Hervay szerint valószínű, hogy a névadás Magyarországon történt (63. o.), ám lábjegyzetben hivatkozik Kaspar Elmre, aki a grünwaldi kolostorban talált egyik oklevél alapján azt állítja, hogy Gentilis bíboros beszélte rá a magyar főpapokat és a remeték vezetőit, hogy a rend, az ágostonosoktól magát megkülönböztetendő, Remete Szent Pál nevét viselje (Elm 1972, 12. o.).

A pálos rend kialakulása Solymosi szerint „az ágostonos remeték ellen ment végbe" (Solymosi 11. o.). Egyetértve vele úgy vélem, hogy az ágostonosok magyarországi megjelenése miatt vált sürgőssé a magyarországi, még szervezetlen remeték helyzetének rendezése. Meglátásom

[6] Ennek egyik jele, hogy a kékesi kolostor 1308-ban már képes volt otthont adni a fentebb említett előkelőségek országos fontosságú tanácskozásának: rendelkezett például megfelelő méretű és berendezésű tanácsteremmel, valamint a résztvevők és kíséretük élelmezését ellátni képes infrastruktúrával és embererővel.

szerint ez a magyarázata annak, hogy a legendás rendalapítás miért került 1250-re: annak meg kellett előznie az ágostonos rend hazai életre hívását, kifogandó a szelet az utóbbi vitorlájából, hogy a magyarországi remetéket „idegen" szerzetesség kötelékébe kényszeríthessék. Ugyanakkor jó taktikai lépés volt a mások által is használt ágostoni regulát kérni a magyar szerzetesek számára, és nem önállót kidolgozni, ami megnyugtathatta Rómát, hogy nem törekednek egyénieskedésre, hanem kitaposott ösvényen kívánnak haladni.

Gyöngyösi tisztában lehetett vele, hogy olyan legendát örökölt az alapításról, ami kissé túlértékeli Özséb személyét és pontatlan a rendalapítás idejét illetően, de nem törekedett a kijavítására, mert átláthatta azt is, hogy mi volt ennek észszerű oka. Tudta, hogy a rend teljes önállósodásához, beleértve a kikerülést a megyéspüspök joghatósága alól, a tartományfőnök magyarországi megválasztásának kodifikált jogát és a regula véglegesítését, több mint száz évre volt szükség, melyet Károly Róbert kérése nyomán csak XXII. János pontifikátusa alatt ért el 1328-ban (Hervay 2007, 64. o.). A ratifikációt és az approbációt, tehát az egyházjogilag végleges hatályú megerősítést pedig Nagy Lajos király kívánságára adta meg V. Orbán pápa 1367-ben. Róma tehát nem sietett a pálos rend teljes jogúként való elismerésével.

Özséb rendalapítóként és első rendfőnökként való feltüntetése a 14. század elejének terméke lehet, amikor a szerzetesi közösség egyre jobban központosuló vezetése már a pilisi kolostorokba került, s esetleges elsőbbségi vitákat megelőzendő, úgy kívánhatta feltüntetni, hogy az mindig is ott volt. A pilisi remeték megszervezéséért sokat tevő, majd vezetőjükké váló Özséb életrajzának csekély átírásával szentéletű, kortárs, húsvér magyar alapítót és – a térben és időben távol élt Remete Szent Pál mellett – szellemi vezetőt tudtak felmutatni, holott, mint láttuk, a rend a 13. század első felében egymástól függetlenül megalakult remeteségek által elfogadott azonos diszciplína nyomán kezdett kialakulni a század 60-as éveiben.

Ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy Özséb jelentősége kiemelkedő volt a pálos rend történetében. Feladata az lehetett, hogy a pilisi remetéket egyesítse és kolostor(ok)ba vonja őket, megmentve őket az ágostonos rendbe kényszerüléstől, lendületet adjon a független remeteségek renddé kovácsolódásának, és a szerveződés központját a Pilisbe vigye. Benne tisztelhetjük a keresztúri (szentkereszti) és minden valószínűség szerint a kékesi kolostor alapítóját. Életszentségével maradandóan rajta hagyta a nyomát a formálódó rend szellemiségén, melyből későbbi rendtársai inspirációt merítettek. Jelen tanulmány célja nem Özséb és a Pilis misztériumokkal övezett társadalmi „kultuszának" csorbítása, hanem annak valósabb, elfogulatlanabb alapokra helyezése a történelmi tények pontosabb figyelembe vétele mellett.

EGY MÁSIK LEHETŐSÉG

Az *Insula Pilup* azonosításában és korai datálásában a Solymosival egyetértő Holler László (Holler 123–127. o.) más okát látja annak, hogy a szentkereszti kolostor nem szerepel Pál püspök oklevelében. Szerinte már állt 1263-ban, és a püspök szándékosan nem vette fel a listájára. „Rendkívül meglepő és szinte érthetetlen a(z oklevélben) felsorolt hét kolostorhelyen túl további közösségek alapításának tilalma: »Lakóhelyeik számát nem növelhetik«. Sőt: »Az említett testvéreknek egyházmegyénkben máshol található kolostoraik mostantól fogva *kiközösítés* alá esnek.«" (Holler 132. o., kiemelés tőle). A kutató úgy látja, hogy Pál levele Özséb pilisi közössége ellen irányult, akik keresztezték az érdekeit az-

zal, hogy a Gyöngyösi által említett 1262-es látogatást ők (azaz nem a Balaton-felvidékiek) tették IV. Orbán pápánál, és kérték az ágostoni regula használatának engedélyezését. A kérelem szerinte „éppen azt a célt szolgálta, hogy biztosítsa (Özsébék) függetlenségét a megyéspüspök fennhatóságától" és őt erősítse meg a remeteközösségek rendfőnöki posztján. Ezt Pál nyilvánvalóan sérelmesnek találta, az anyagi alapok elégtelenségére hivatkozva megakadályozta a szerzetesi közösségek függetlenedését, és hangsúlyozottan püspöki fennhatóság alatt tartotta őket. „Éppen a legszerényebb körülmények között élő remeték számára ne lett volna biztosítva a szükséges minimális háttér? Hiszen, mint *Insula Pilup* példája is mutatja, egyes közösségek már több mint négy évtizede működtek azonos helyen, remetelakaik és minden bizonnyal templomaik is voltak" – teszi fel a kérdést Holler (uo.).

Igaza lehet abban, hogy az anyagi alapok elégtelensége mellett más ok is közrejátszott Pál elutasító és a remetéket korlátozó döntése mögött. Ezt már Guzsik Tamás is így gondolta, aki azonban nem Pál kicsinyes hatalomvágyát látta a részleges püspöki elutasítás mögött. Az építészmérnök felhívta a figyelmet arra, hogy „Pál püspök (…) [az oklevelében szereplő helyeken – N. Zs.] templommal rendelkező szükségleti épületeket találhatott (titulust – egy kivétellel – mindenhol említ). A templomokat valamikor, valakinek föl kellett szentelnie (konszekráció vagy benedikálás), tehát az illetékes egyházi főhatóságnak ismernie kellett ezek létét: az *osculum*hoz szükséges oltárkövet, illetve ereklyét ugyanis csak erre illetékes főpap vagy (főpapi jogkörrel) fölhatalmazott személy helyezheti el.[7] Ha pedig »illegálisan« létesített templomok melletti közösségek lettek volna, akkor a püspöknek ezeket is el kellett volna tiltania, nem pedig számukra regulát szerkeszteni." (Guzsik 56. o.).

A valódi ok részben az lehetett, hogy a remetéket ideológiai-teológiai ellenőrzés alatt tartsa az egyház. Ennek fő indítékát Guzsik abban látta, hogy „a szervezetlen remeteközösségeknél az eretnekség valamilyen formájának gyanúja merült föl" (uo.). Az aggodalom a kor intenzív „eretnekmozgalmai" fényében bizonyos mértékben érthető lehetett, ám meglátásom szerint az előző fejezetben kifejtett okok játszották a főszerepet. Az új remeteségek létrehozásának kiközösítés melletti eltiltása is ezek sorába illeszkedik: a veszprémi püspök koncentrálni kívánta a meglévőket és rendezni a helyzetüket. Új alapítások e törekvések ellen hatottak volna.

Emlékeztetni kívánok arra a fentebb már említett tényre, hogy az Árpád-korból ismert egyetlen Özséb nevet viselő férfiú esztergomi székhelyű, 1255-ben prebendáriusi titulussal rendelkező személy. Hacsak nem tételezzük föl, hogy ezt a ritka nevet éppen ugyanakkor és ugyanott egy – Gyöngyösi szájhagyományon alapuló leírása szerint – kanonoki rangú másik személy is viselte, akkor arra kell következtetnünk, hogy a „rendalapító" még 1255-ben sem remete. Így a Holler-féle változat belső logikája szerint csak az 1255–1262 közötti időszak állt a rendelkezésére, hogy kanonokká avanzsál-

[7] A kutatást mindez ideig kevéssé foglalkoztatta, hogy a Pál okiratában szereplő remeteségek hogyan tettek szert templomaikra, melyeknek még a titulusait is megadta a püspök, kétséget sem hagyva afelől, hogy felszentelt egyházakról van szó. Maguk építették őket vagy elhagyott templomokat vettek a birtokukba? Milyen anyagi és emberi erőforrások álltak a rendelkezésükre? A Sol ispán által a pilupi remetéknek adományozott két szőlő vajon bevételt jelentett nekik vagy többletmunkát? Hihető-e, hogy egy maroknyi, napjai nagy részét imádkozással vagy elmélkedéssel töltő, élelmét maga előállító vagy megszerző remetecsoport erejéből kő- vagy téglatemplom építésre és fenntartásra is futja?

jon, majd hamarosan kiváljon az esztergomi káptalanból, remetének álljon, megalapítsa a szentkereszti kolostort, elfogadtassa magát a vezetőként veszprémi egyházmegye remetéivel, és a küldöttségüket vezesse Rómába. Ez elvileg lehetséges, de tekintve, hogy ekkor már évtizedek óta remeteségek működtek a veszprémi püspökség területén, kevéssé valószínű, hogy a legfrissebben alapított kolostor elöljáróját fogadta volna el a közösség a vezetőjének. Ugyanakkor tanultsága okán lehetett szószólója a remetéknek a pápa előtt 1262-ben, akkor is, ha abban az évben ő még nem tartozott közéjük, csak támogatójuk és jó ismerőjük volt.

Bár Holler ezt nem említi, ha az ő logikája szerint gondolkodunk, Pál aggályainak még egy oka kellett volna, hogy legyen: Özséb, az esztergomi érsekség egyik kanonokja, az ő egyházmegyéje, a veszprémi területén szervez szerzetesi közösséget és alapít kolostort. A kánonjog szerint ez nem történhet meg a püspök engedélye nélkül, és kiközösítést vont volna maga után, ahogyan erre utal is Pál oklevelének szövege. A remeték kolostorát és templomát sem szentelhette föl más, mint a megyéspüspök. Ezeket azonban Özsébnek is tudnia kellett, és szerzetesi életét aligha kezdte az egyházjog sárba tiprásával. Lényegesen életszerűbb azt feltételezni, hogy a szentkereszti alapítás 1263 után történt, és Özséb még befolyásos kanonokként megszerezte a veszprémi püspök engedélyét a kolostoralapításhoz, melynek dokumentumai elvesztek, már Gyöngyösi sem ismerte őket. A rangjáról és javadalmairól lemondó kanonok a szentkereszti remeték vezetőjeként folytatta Isten szolgálatát az 1260-as évek közepétől.

„A rend nem képzett entellektüeleket, tagjai tanulmányait nem támogatta. Világossá tette, hogy aki tanulmányokat akar folytatni, azt a belépése előtt tegye meg. (…) a napi tevékenység legfontosabb és legtöbb időt kitevő eleme a zsolozsmázás és a kétkezi munka lelkiismeretes végzése volt.”

A Holler-féle változat a lehető legtöbbet tartja érvényben Gyöngyösi közléseiből és a legendájából, ami dokumentumokkal csak összeegyeztethető, ám meglátásom szerint kevésbé életszerű, mint a Solymosi és újabban Hervay által képviselt, e tanulmányban továbbgondolt álláspont. Az eltérés viszonylag csekély a két változat között, hiszen a szentkereszti monostor alapítása a Holler-változatban sem kerülhet 1255 elé, mert Özséb akkor még prebendárius, azaz nem remete, ugyanakkor a Solymosi-változatban megtörténhetett már 1263-ban, Pál püspök oklevelének kiadása után. A nyitott kérdéseket további kutatások tisztázhatják, ám ehhez új dokumentumok előkerülése, például Gyöngyösi eredeti kéziratáé, melyet Mályusz Elemér az 1940-es években állítólag még olvasott, adhatna támpontot (Mályusz 12. o., 28. lábj.).

A főmonostorok

Nemcsak a szentkereszti, hanem a kékesi kolostor életre hívásának ideje is ismeretlen. A *Vitæ fratrum*ban 1294-ben bukkan fel, ám azonnal az immunitását és mentességét említi Gyöngyösi (46. o.). E kedvezmények elnyerése már több évtizedes tényleges működést feltételez, azaz jóval korábbi, akár az 1260-as évek második felében történt Özséb általi alapítást valószínűsít. Ezt erősíti meg közvetve az is, hogy Gyöngyösi nem említ más, Özsébhez fogható súlyú „alapítót” a korai időkben. Szembetűnő, hogy Árpád-házi királyaink azonnal támogatni kezdték adományaikkal a remeték pilisi kolostorait, tehát szívügyüknek tekintették a rend szerveződésének

előmozdítását. Jó példájukat Károly Róbert, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás is követték.

Az 1294-es kedvezmények, főleg a megyéspüspöki joghatóság alól való kikerülés, illetve az, hogy házigazdája lehetett az említett 1308-as, kiemelkedő jelentőségű tanácskozásnak, egyértelművé teszi, hogy ebben a másfél évtizedben a kékesi volt az alakuló rend legfontosabb és vélhetően legnépesebb, országos ismertségű monostora. A rangot bizonyára a nála hamarabb alapított szentkeresztitől hódította el, hogy aztán 1309-ben elveszítse a szűk évtizede életre hívott, a nagykáptalanok színhelyévé váló szentlőrincivel szemben. Ez utóbbi villámgyors felfutását a „főmonostorok" földrajzi helyének mozgásiránya értelmezi: Budaszentlőrinccel „célba érkeznek" a királyi központba.

Az alakuló rend központjának egyre közelebb kerülése a királyi központhoz egyértelműen uralkodóink tetszésével találkozott, ami a gyors ütemben kapott adományokban öltött testet. Királyaink bizonyosan nagyra becsülték a remeték szellemiségét, életszentségét és magas erkölcsi színvonalát, ám jó okkal feltételezhetjük, hogy – később titkokkal és legendás történetekkel övezett – tudásuk is vonzotta őket.

MILYEN LETT A PÁLOS REND?

Erre a kérdésre természetesen nehéz néhány bekezdésben válaszolni, egy-két jellegzetessége azonban felvázolható. „A pálos rend merőben más típust képvisel, mint a három nagy koldulórend: a ferences, a dominikánus és az ágostonos. Bár velük egyidőben, a 13. században alakult meg, nem az ő eszményképük lebegett előtte. Míg azok tudományosan képzett, a városi lakosság vallásos életének irányítására alkalmas, s ha kell, az eretnek tanokkal sikerrel megmérkőzni képes szerzetesek nevelését és harcba vetését tartották feladatuknak, a pálos rend mindvégig megőrizte a remeteélet örökségét. Tagjait nem városi munkakör ellátására szánta, nem akarta őket a tömegek vezetőivé kiképezni" (Mályusz 24. o.).

Fennmaradt konstitúcióik a rendet „a kolduló rendektől, mint kifejezetten monasztikus orientáltságú közösségektől elhatárolva definiálják" (Elm 1981, 116. o.). Szabályzatuk tiltotta a koldulást, akár a rend számára is. A szerzetesek csak 1359-ben kapták meg azt a kedvezményt, hogy éjszakára levethetik a lábbelijüket. Tilos volt fürdeniük, hacsak nem voltak betegek (Mályusz 33–34. o.). A szigorú előírások Remete Szent Pál és kortársai, a „sivatagi atyák" által elfogadottakéhoz álltak közel. Az ő életvitelükről Európa elsősorban az őket meglátogató és a velük folytatott beszélgetéseket megörökítő Johannes Cassianus *Collationes Patrum*jából értesülhetett, ami a középkor leggyakrabban lemásolt könyvei közé tartozott. Aszkézisük szigorúságára jellemző, amint az egyik atya megbotránkozva említi Cassianusnak, hogy egyik remetetársa, arra hivatkozva, hogy esetleges vendége kényelmét szolgálja, takarót tart a barlangjában (Cassianus).

A rend nem képzett entellektüeleket, tagjai tanulmányait nem támogatta. Világossá tette, hogy aki tanulmányokat akar folytatni, azt a belépése előtt tegye meg. Mint Gyöngyösi rendtörténetéből és okiratokból megtudjuk, a pálos rendnek azért megvolt a maga „értelmisége", hiszen számos jól képzett klerikus mondott le javadalmairól és állt közéjük (Mályusz 25. o.). Kiemelkedően tehetséges művészekben sem szenvedtek hiányt (uő. 34. o.). Ennek ellenére a napi tevékenység legfontosabb és legtöbb időt kitevő eleme a zsolozsmázás és a kétkezi munka lelkiismeretes végzése volt. E „monoton" elfoglaltságok természetesen a tudat rendezését és lecsendesítését szolgálták, mely előfeltétele annak tisztulásának.

A pálos szerzetes törekvése az aszketikus önmegszentelés, mely böjtölés, bezárkózás, hall-

gatás és munka útján érhető el (Elm 1981, 116. o.). „Másként, mint a benedeki hagyományokat követő szerzetességnél, az egyén már nemcsak a saját lelki üdvéért felelős, hanem ugyanolyan mértékben a környezetében élőkéért is" (Breitenstein 312. o.). A rend a tagjai számára külső fegyelmet és erkölcsi komolyságot írt elő.

Különleges döntéshozatali mechanizmusuk, mely kiterjedt a rendfőnök választására is, biztosította, hogy a rend arculata ne változhasson, hanem megőrizhesse aszketikus jellegét. „A választások eredménye nem a szótöbbségtől függ. A szavazatokat a pálosok sem számlálják, hanem mérlegelik. A »pars sanior«-é a győzelem, még akkor is, ha az ellenfélé a numerikus többség" (Mályusz 23. o.). A legszentebb életű, legnagyobb tekintélyű, már vezető tisztségeket viselt diffinitor atyák tehát azok, akik választják a rendfőnököt, és a konstitúció finomításával szabályozzák a rend életét. Nincs szó demokratizmusról: egy ügyes törtető hiába szerezne többséget az esetleg kevésbé tájékozott egyszerű nagykáptalani küldöttek között, a rutinos öregek meghiúsítanák a próbálkozását. Gyöngyösi meg is emlékezik egy „entellektüel" puccskísérletről, mely a fenti okok miatt elbukott (Gyöngyösi 88. o.).

Egyszerűsége, hivalkodástól mentessége révén hamar kedveltté vált. Magyarországon a szerzetesrendek közül a ferencesek után a pálosok kapták a legtöbb adományt (Kubinyi 47. o.). 1327-ben harminc, 1470 körül kb. ötven rendházat működtettek egyidőben, melyek száma a mohácsi vészig tizenkettővel még emelkedett (Hervay 1984, 170. o.). Az alapítások száma ennél jóval több volt, egyes monostoraik működését azonban nem tudták fenntartani; az ott élő szerzetesek más rendházakba költöztek. Bár a pálosok száma még 1500 körül sem érte el az 1000 főt, a rend „mélyen beágyazódott középkori társadalmunkba" (uo.).

A fokozatosan erősödő pálos rend erőfeszítéseket tett arra, hogy Magyarországon kívüli remeteségeket is a kötelékébe vonjon. „Valószínűleg 1340 körül kezdődtek meg azok a törekvések, hogy a dél-német remetéket a pálos rendbe olvasszák. Azt már biztosan tudjuk, hogy az első hét német pálos kolostort 1350 és 1360 között alapították" (Brunert 23. o.). Valamivel korábban monostorok épültek Horvátországban, az Isztrián, Ausztriában, és később Lengyelországban, Spanyolországban és Portugáliában.

Hitelességük és a környezetükben élők lelki üdvéért is vállalt felelősségük, mely mentes volt inkvizíciós „felhangoktól", méltán nyerte el a társadalom minden rétegének bizalmát. „A pálosok meg sem közelítették a ferencesek létszámát, szegénységük ellenére (vagy éppen azért?), belső fegyelmük, kisugárzásuk és életszentségük révén mégis népszerűek voltak" (Kubinyi 49. o.). Nyilvánvaló, hogy csak egy magas morális szinten álló társadalom értékeli ilyen szerzetesi közösség meglétét, támogatja és tartja el azt, s járul ezzel hozzá saját további emelkedéséhez. Ez húzódik meg a cikk Pázmány Péternek tulajdonított mottója mögött.

A szerző köszönetét fejezi ki Püspöki Nagy Péter történésznek a Pálos Rend létrejöttével kapcsolatos egyházjogi kérdésekben vele folytatott értékes diszkussziójáért

Hivatkozások

Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311). Szerk. Pór Antal. Monumenta Vaticana Ser. I. Tom. II. Budapest, 2000.

Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás*. Budapest, 1966.

Bodó Balázs: A pálos rend építészete a XV. század derekáig. In Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007, 535–543. o.

Breitenstein, Mirko: *Liber, qui dicitur informacio religiosi*. Augsburgi Dávid *Formula novitiorum*ának ismeretlen változata a grünwaldi kolostorból. In Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007, 305–312. o.

Brunert, Maria-Elisabeth: A pálos rendtörténet és kutatása. Áttekintés német szemmel. In Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007, 23–25. o.

F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002.

Cassianus, Johannes: *Az egyiptomi szerzetesek tanítása. I–II. rész*. Fordította Simon Árkád OSB. Pannonhalma–Tihany, 1998–1999.

Elm, Kaspar: Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul in Lavanttal. *Zeitschrift für die Geschiche des Oberrheins* 120. évf. (1972).

Elm, Kaspar: Pauliner und Kartäuser. Eine Privilegienkommunikation aus dem Jahre 1418. *Analecta Cartausiana* 83. évf. (1981) 3. sz. 112–117. o.

Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Budapest, 1943.

Guzsik Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.

Gyöngyösi Gergely: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete*. Fordította Árva Vince OSP, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Pilisszántó, 1998.

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. köt. Budapest, 1998.

Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksai Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Budapest, 1984, 159–171. o.

Hervay, Franciscus L. (szerk.): Gregorius Gyöngyösi: *Vitæ fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremitæ*. Budapest, 1988.

Hervay F. Levente O. Cist: A pálos rend eredete. In Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007, 57–66. o.

Holler László: A veszprémi püspök egy 1263. évi oklevéléről. In Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007, 121–133. o.

Kisbán Emil: *A magyar pálosrend története I*. Budapest, 1938.

Knauz Ferdinandus (szerk.): *Monumenta ecclesiæ Strigoniensis I*. Esztergom, 1874.

Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században. In Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007, 40–56. o.

Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet* 3. évf. (1945) 1–53. o.

Smoley, Richard: *Tiltott hit. A gnoszticizmus öröksége*. Ford. Borsos Attila. H. é. n. Gold Book.

Solymosi László: Pálosok a 13. századi Révfülöpön. *Villa Filip* IX. évf. (2005) 1–2. sz. 4–11. o. (Első közlése: Pilisszi-get vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 2005, 11–23. o.

Sudár Annamária – Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink, a fehér barátok*. H. n., 2014.